

دومین کنفرانس ملی
راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران

2nd National Conference
on Strategies for promoting science education in Iran

۱۸ تیرماه ۱۳۹۵
8 July 2016

Galedar - Iran

گله دار - ایران

تلمیحات قرآنی در دیوان سنایی

مریم جعفری

دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سیرجان، عضو هیأت علمی و استادیار

Email: (m.jafari7800@yahoo.com)

چکیده

این پژوهش با عنوان "تلمیحات قرآنی در دیوان سنایی" به انجام رسیده است. نگارنده مقاله، پس از پرداختن به تعاریف تلمیح در آثار بلاغی، آنها را در اندیشه سنایی جستجو کرده است. سنایی در دیوان خویش از هر مطلب و موضوعی، به خصوص تلمیحات قرآنی بهره گرفته است و آنها را با توجه به اندیشه‌ی عرفانی خود، تاویل و تفسیر کرده است و از این رو تلمیح به قرآن و داستان پیامبران در دیوان او موج می‌زند و همین امر سبب شده تا در این مقاله، شواهد شعری مربوط به تلمیحات قرآنی را از دیوان وی استخراج کرده و با استفاده از قرآن به توضیح مایه‌های تلمیحی شواهد یاد شده بپردازیم. همچنین در این مقاله تلاش شده تا نشان داده شود که مفاهیم و تلمیحات قرآنی شعر سنایی فقط برای زیباکردن شعر نیامده‌اند، بلکه حاصل ادراک اصیل لحظه‌های هستی‌شاعرند و آنها از مفاهیم ضمنی پوشیده‌ای برخوردارند و سرانجام نتایج‌گیری مقاله پایان می‌پذیرد.

کلمات کلیدی: سنایی، قرآن، حدیث، شعر، تلمیح.

دومین کنفرانس ملی
 راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران
 2nd National Conference
 on Strategies for promoting science education in Iran
 ۱۸ تیرماه ۱۳۹۵
 8 July 2016
 Galedar - Iran
 گله دار - ایران

مقدمه

تلمیح، اشاره به داستانی در کلام است و دو ژرف ساخت تشبیه و تناسب دارد؛ اولاً ایجاد رابطه ی تشبیهی بین مطلب و داستانی است و ثانیاً بین اجزاء داستان، تناسب وجود دارد. (شمیسا، ۱۳۸۱/۱۲۱)

تلمیح آن است که به مناسبت کلام به داستان یا مثل یا آیه یا حدیث یا شعری اشاره شود. لازمه ی دریافت معنی و زیبایی تلمیح، آشنایی قبلی با آن داستان یا مثل یا آیه یا شعر است. (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹/۷۶).

تلمیح یعنی به گوشه ی چشم اشاره کردن و در اصطلاح بدیع آن است که گوینده در ضمن کلام به داستانی یا مثلی یا آیه و حدیثی معروف اشاره کند. (همایی، ۱۳۶۵/۳۲۸).

حکیم ابوالمجد مجدودبن آدم سنایی شاعر و عارف بلند مقام قرن ششم و از استادان مسلم شعر فارسی است. او یکی از بزرگترین شاعران زبان فارسی است که در تغییر سبک شعر فارسی و ایجاد تنوع و تجدد در آن مؤثر بوده و آثار او منشاء تحولات شگرف در سخن گویندگان بعد از وی شده است. (صفا، ۱۳۸۳/۳۰۵).

سنایی دشوارترین و مرموزترین معانی را در شیرین ترین عبارات پروراند است. او با خاطری روشن بین و اندیشه ای حقیقت یاب پیشرو عارفانی چون عطار و مولوی است. طرح مسائل عرفانی به همراه موضوعات شرعی او را ناگزیر می کند در حد بسیار گسترده ای از آیات و احادیث استفاده نماید. به گونه ای که این موضوع برجستگی خاص را در سبک او پدیدار نموده است. (طغیانی، ۱۳۸۶/۲۵).

مضامین شعر سنایی اخلاقی و برخی دینی و برخی عرفانی است. غزلیات عاشقانه ی سنایی از غزلیات عارفانه ی او خام تر و ابتدایی تر است. (شمیسا، ۱۳۸۳/۲۰۵).

سنایی غزنوی جزو اولین شاعرانی است که از معلومات خویش در شعر، حداکثر استفاده را کرده است. از جمله این معلومات، استفاده از قرآن و حدیث است که سنایی به صورت های گوناگون در شعر خود از آن بهره گرفته است؛ او قصیده ای گفته است که قافیه های آن اغلب آیات قرآنی است، و این امر، تبحر او را در کاربرد کلمات و مفاهیم قرآنی نشان می دهد. (اشرف زاده، ۱۳۸۴/۲۰)

۱- آتش، ابراهیم:

تا در آتش چو روی همچو براهیم خلیل چون تو را آیت یزدان رقم عنوان نیست

(قصیده ۲۸)

تعبیر خلیل که از لقب های حضرت ابراهیم (ع) است از آیه ی زیر مأخوذ است: *وَ مَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُجِسِّنٌ وَ اتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا ...* (سوره ی نساء آیه ی ۱۲۵).

ترجمه: دین کدام شخص بهتر از آن است که رو به خدا کند و نیکوکار باشد. و از ملت ابراهیم پیروی کند و رو از کفر برگرداند؟ که خدا ابراهیم را دوست خود گرفته است.

ابیاتی که در آنها به آتش نمرود اشاره شده است به آیه ی زیر تلمیح دارد: *قَالُوا خَرَّقُوهُ وَأَنْصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ* (۶۸) *قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَ سَلَامًا عَلٰى إِبْرَاهِيمَ* (۶۹). آیه های (۶۸ و ۶۹) سوره ی انبیاء.

دومین کنفرانس ملی
 راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران
 2nd National Conference
 on Strategies for promoting science education in Iran
 ۱۸ تیرماه ۱۳۹۵
 8 July 2016
 Galedar - Iran
 گله دار - ایران

برگردان فارسی: گفتند: اگر اهل عمل هستید باید وی را بسوزانید و خدایتان را یاری کنید. (۶۸) گفتیم: ای آتش بر ابراهیم خنک و سالم باش (۶۸).

۲- اوتاد:

به اطراف گردون غبار سیاست در اوتاد عالم طناب خیامست

(قصیده ۴۱)

احتمالاً کلمه ی (اوتاد) تداعی کننده ی آیه ی زیر است: اَلَمْ نَجْعَلِ اَلرَّضَ مِهَادًا وَالْجِبَالَ اَوْتَادًا. (سوره ی بنا آیه های ۶ و ۷).

برگردان فارسی: آیا ما زمین را مهد آسایش خلق نگردانیدیم؟ و کوه ها را عماد و نگهبان آن نساختم؟

۳- تاویل:

رمز بی غمز ست تاویلات نطق انبیاء غمزی رمزست تخیلات شعر و شاعری

(قصیده ۱۸۵)

تعبیر تاویل بیش از هفت بار در قرآن به کار رفته است: یا اَبْتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُوِيَايَ مَنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا. (آیه ی ۱۰۰ سوره یوسف)

برگردان فارسی: گفت (یوسف) پدرجان: این تعبیر رویای پیشین من است که پروردگام آن را محقق کرد.

۴- تبارک الله:

تبارک الله از آن روی پر ملاحظت وزیب که غایت همه عشاق قیل و قال

(غزل ۱۲۵)

عین این تعبیر در قرآن به کار رفته است: ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ ... ثُمَّ اَنْشَاْنَاهُ اٰخَرَ فِتْبَارِكِ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِيْنَ (قسمتی از آیه ی ۱۴ سوره ی مومنون).

برگردان فارسی: آنگاه نطفه را علقه کردیم ... پس از آن خلقتی دیگرش کردیم، پس آفرین بر خدا که بهترین آفرینندگان است.

۵- تسنیم:

این چه جمال است ناز کز تو در ایام تست وین چه کمال است باز کز شرف نام تست

(غزل ۳۳)

تسنیم نام چشمه ای است در بهشت. این کلمه در آیه ی ۲۷ از سوره ی مطفین به کار رفته است: وَمِرَاجُةٌ مِّنْ تَسْنِيمٍ (آیه ی ۲۷ سوره ی مطفین)

دومین کنفرانس ملی
راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران
2nd National Conference
on Strategies for promoting science education in Iran
 ۱۸ تیرماه ۱۳۹۵
 8 July 2016
 Galedar - Iran
 گله دار - ایران

برگردان فارسی: شرابی که از مزاجش جز مقربین نمی نوشند.

۶- صلصال:

خاک جسم و آب چشم ما به دست عشق تست
 خاک را صلصال کردی آب را سلسال کن
 (قصیده ۱۴۹)

صلصال مأخوذ از آیه ی قرآن است، چهار بار در قرآن به کار رفته است. که به یک مورد بسنده می شود: خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ (آیه ی ۱۴ سوره ی رحمان)
 برگردان فارسی: انسان را از لایه ی خشکیده ای چون سفال آفرید.

۷- عظام و رمیم:

این مفتخر به حشمت و تعظیم و رای خویش
 یاد آر زیر خاک عظام رمیم ما
 (قصیده ۱۴)

ترکیب عظام رمیم تلمیحی است قرآنی که از آیه ی ۷۸ سوره ی یس گرفته شده است: وَ ضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَ نَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ (آیه ی ۷۸، یس)
 برگردان فارسی: برای ما مثلی زده، و خلقت نخستین خود را فراموش کرده
 می گوید: چه کسی این استخوان های پوسیده را در عین اینکه پوسیده است زنده می کند.

۸- غار کهف:

گر همچو روح راه نیابی بر آسمان
 اصحاب کهف وار برو راه غار گیر
 (قصیده ۸۷)

واژه ی کهف نام یکی از سوره های قرآن کریم است. این واژه شش بار در قرآن کریم، به کار رفته است و هر شش بار هم در سوره ی کهف است. از آن میان به یک مورد به عنوان شاهد بسنده می شود: فَضْرَبْنَا عَلَىٰ اِذْنِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا (آیه ی ۱۱ سوره ی کهف).
 برگردان فارسی: پس در آن غار سالهای معدود به خوابشان بردیم.

۹- قاب قوسین:

شبستان مقامت قاب قوسین
 در درگاه تو بطحا و زمزم
 (قصیده ۱۱۰)

تلمیح مورد نظر در مصرع اول بیت است. تعبیر (قاب قوسین) مأخوذ از آیه ی ۹ سوره ی نجم است. این آیه و آیه های قبل و بعد آن پیرامون معراج حضرت محمد (ص) است: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْدَانِی

دومین کنفرانس ملی
 راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران
2nd National Conference
on Strategies for promoting science education in Iran
 ۱۸ تیرماه ۱۳۹۵
 8 July 2016
 Galedar - Iran
 گله دار - ایران

برگردان فارسی: او رسول را آنقدر بالا برد که بیش از دو کمان و یا کمتر فاصله نماند.

۱۰- کوثر:

همیشه تا به زمینست و چرخ گنج و نجوم
 همیشه تا به سعیر ست و کوثر آتش و آب
 (قصیده ۲۰)
 تعبیر کوثر را از سوره ی الکوثر برگرفته است: اِنَّا اَعْطَيْنَاكَ الْكُوْثِرَ
 برگردان فارسی: محققاً ما به تو خیر کثیر (فاطمه) (ع) دادیم.

۱۱- لامساس:

فتنه شد شعر تو چون گوساله ی زرین یکی
 لامساس آوازه در ده در جهان چون سامری
 (قصیده ۹۰)
 تعبیر لامساس در داستان سامری و موسی آمده است در قرآن در آیه ی ۹۷ از سوره ی طه چنین آمده است: قَالَ فَادْهَبْ
 فَاِنَّ لَكَ فِي الْحَيٰوةِ اَنْ تَقُوْلَ لَامِساَسَ و ...
 برگردان فارسی: گفت بمرد که نصیب تو در زندگی این است که مرتب بگویی دستم مزیند ...

۱۲- نوح:

صد هزاران رنج بوبکر از یکی این حرف بود
 نوح نهصد سال نوحه کرد تا شد همچو نال
 (قصیده ۱۰۱)
 تلمیح مورد نظر در بیت مذکور می تواند مرتبط با آیه ۷۵ از سوره صافات باشد: وَلَقَدْ نَادَيْنَا نُوْحًا فَلَنَعِمَ الْمُجِيبُوْنَ
 برگردان فارسی: از آن جمله نوح ما را ندا کرد و چه پاسخگوی خوبی بودیم برای او.

۱۳- یوسف و چاه:

آن نمی بینند کز انکارشان پوشیده ماند
 با جمال یوسف چاهی تورنج از دست و پا
 (قصیده ۴)
 از آنجا که در این مقاله به تلمیحات قرآنی می پردازیم با یادآوری واژه ی چاه آیه ای را از قرآن کریم یادآور می شویم که
 به وجود تلمیح مورد نظر گواه خواهد بود. «چاه یوسف چاهیست که برادران یوسف وی را در آن افکندند و کاروانیان او را
 یافتند و به مصر بردند و فروختند.»
 در آیه ۱۹ از سوره یوسف چنین آمده است: وَ جَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَاَرْسَلُوْا فَاَدْلٰى دَلُوْةً قَالِ يَا بُشْرٰى هٰذَا غُلَامٌ وَّ اَسْرُوْهُ
 بِضَاعٍ وَّ اللّٰهُ عَلِيْمٌ بِمَا يَعْمَلُوْنَ
 برگردان فارسی: و کاروانی بیامد و آبدار خویش بفرستاد او دلو خویش بینداخت و گفت: ای مژده این غلامیست و او را
 بضاعتی پنهان قرار دادند و خدا می دانست چه می کردند.

دومین کنفرانس ملی
 راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران
 2nd National Conference
 on Strategies for promoting science education in Iran
 ۱۸ تیرماه ۱۳۹۵
 8 July 2016
 Galedar - Iran
 گله دار - ایران

۱۴- یوم الدین:

حادثت روزه ی خموشی نذر کرد از عاجزی تا تو برجایی و بادت تا به یوم الدین بقا (قصیده ۱)

تعبیر (یوم الدین) در بیت مذکور گویا از آیه ی ۴ از سوره ی فاتحه الكتاب مأخوذ است: مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ برگردان فارسی: مالک روز جزا

۱۵- یونس و ماهی:

اگر آن ماهی که یونس را به بیویارید در دریا ببویارد ترا چون او ازین سفلی علایابی (قصیده ۱۷۸)

تلمیح مورد نظر در دو بیت فوق به داستان حضرت یونس و در دل ماهی رفتن آن حضرت به اذن خداست: وَأَنَّ يُؤْتِسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ أَتَى إِلَى الْفُلْكِ الْمَحْشُونِ فَمَا هُمْ فَكَّانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ. (آیه های ۱۳۹ تا ۱۴۲ سوره ی صافات) برگردان فارسی: و یونس هم از پیامبران بود به یادش آور که به طرف یک کشتی پر بگریخت، پس قرعه انداختند و او از مغلوبین شد، پس ماهی او را بلعید در حالی که خودش و یا مردم ملامتش می کردند.

نتیجه گیری

در طی مسیری که در این پژوهش گذشت، طبق بررسی های انجام شده، این نتیجه حاصل شد که سنایی با احاطه ای که به آیات قرآن کریم داشته است، هر جا که خواسته یا مستقیماً آیه ی شریفه را در بیت گنجانده، یا به نوعی از مفهوم آیات شریفه بهره گرفته است، به طوری که قرآن مجید، یکی از منابع برجسته مفاهیم شعری او را تشکیل می دهد. سنایی تلمیحات قرآنی را زیاد در اشعارش بکار برده است؛ تا زمانی که خواننده به آنها آگاهی نداشته باشد، حل مشکل بیت برایش آسان نخواهد بود، همچنین اشاره به گوشه هایی از داستان پیامبران، و تلمیحات دینی و قصه های قرآنی چون نوح و ابراهیم و عیسی و موسی (ع) و غیره که علاوه بر جنبه ی تقدس و قرآنی آنها، ژرفا و عمق را به شعر سنایی بخشیده اند.

مراجع

- [۱]- قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه ای، محی الدین، تهران، انتشارات صالحی، ۱۳۶۱.
- [۲]- اشرف زاده، رضا، آب آتش فروز، تهران، انتشارات جامی، ۱۳۸۴.
- [۳]- سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم، دیوان سنایی، تصحیح مدرس رضوی، محمد تقی، تهران، انتشارات سینا، ۱۳۸۳.
- [۴]- شمیسا، سیروس، نگاهی تازه به بدیع، تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۸۱.
- [۵]- _____، سبک شناسی شعر، تهران، انتشارات میترا، ۱۳۸۳.
- [۶]- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات ایران، تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۸۳.
- [۷]- طغیانی، اسحاق، مشکلات حدیقه سنایی، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۶.
- [۸]- قریشی، سید علی اکبر، قاموس و قرآن، تهران، دارالکتب اسلامیه، ۱۳۵۲.
- [۹]- نیشابوری، ابواسحاق، قصص الانبیاء، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹.
- [۱۰]- وحیدیان کامیار، تقی، بدیع از دیدگاه زیباشناسی، تهران، انتشارات دوستان، ۱۳۷۹.
- [۱۱]- همایی، جلال الدین، فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران، انتشارات هما، ۱۳۶۵.